

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Vilniaus getas - kai žmonės bandė išvairuoti gyvenimą

2013-08-01

ŽURNALAS: Kelionė su Bernardinai.lt

TEMA: Antrasis pasaulinis karas

AUTORIUS: Zigmąs Vitkus

DATA: 2013-08

Vilniaus getas - kai žmonės bandė išvairuoti gyvenimą

Zigmąs Vitkus

Kai 1941 metų birželio 24-ąją, trečią nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo dieną, į Vilnių įžengė Vermachtas, čia - svarbiame Rytų Europos žydų kultūros centre, svetur vadinto „Šiaurės Jeruzalė“, - gyveno apie 60 tūkstančių žydų, trečdalis visų miesto gyventojų. Penkis šimtus metų skaičiuojančiai bendruomenei, įsikūrusiai čia, kaip manoma, XV amžiuje, iškilo mirtinas pavojus. Vanzės konferencija, kurioje nacių viršūnėlė nusprendė, kaip turėtų būti išžudyti Europos žydai, dar nebuvo įvykusi, tačiau jų politikos vektorius buvo aiškus - neturėjo likti gyvas nė vienas žydas: nei vaikas, nei moteris, nei vyras. Tik žmonės tada to nežinojo. O jei būtų žinoję, nebūtų patikėję. Manė, kad blogių blogiausia, kas gali nutikti, tai vyrus paversti vergais, o suvaymas į getą, praktika, prasidėjusi 1940 metais okupuotoje Lenkijoje, be abejonės, neteisingas, žeminantis, bet ne fatališkas veiksmas. Prie tragiškos Vilniaus geto istorijos šį kartą mums padės prisiliesti istorikas Ilja Lempertas.

1939 metų rugsėjo 1 dieną nacių Vokietijai užpuolus Lenkiją prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Rugsėjo 17 dieną prie Vokietijos agresijos prisijungė ir Sovietų Sąjunga, įsiverždama į Lenkiją iš rytų. Lietuvos istorinę sostinę Vilnių, tuomet priklausiusį Lenkijai, Raudonoji armija užėmė rugsėjo 19 dieną. Netrukus paaiškėja, kad Vilnius pagal Lietuvos ir Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartį grįžta Nepriklausomai Lietuvai, ir spalio 29 dieną į miestą įžengia Lietuvos kariuomenė. Iki spalio pabaigos iš sovietams pagal slaptą Molotovo-Ribbentropo susitarimą atitekusios Lenkijos teritorijos dalies į Vilnių plūsta tūkstančiai žydų, kur jie gali jaustis saugesni. Lietuvos valdžia tautinių mažumų atžvilgiu laikosi iš esmės tolerantiškos pozicijos, netgi padeda įsikurti. Tačiau sąlyginė ramybė trunka neilgai, po aštuonių mėnesių, 1940-ųjų birželio 15 dieną, Lietuvą okupuoja Sovietų Sąjunga, kurios valdžia netrukus imasi represijų, siekdama įtvirtinti čia komunistinį režimą. Nukenčia visi - ir lietuviai, ir žydai. Žodis Iljai Lempertui:

„Žydai sovietų bijojo turbūt labiau nei vokiečių. Mat buvo gyva Pirmojo pasaulinio karo atmintis, kai pastarieji okupuotose teritorijose elgėsi gana kultūringai. Intelligentiškai vokiečiai – prieš antisemitiškai nusiteikusį carą, toks vaizdinys buvo išlikęs dalies žydų galvose. Greitai paaiškėjo, kad sovietų bijota pagrįstai – per pirmąją okupaciją žydai stipriai nukentėjo, kartais netgi labiau nei lietuviai. Mat sovietai uždarė visas hebrajiškas mokyklas, uždraudė hebrajų kalbą, be to, dauguma pramonininkų, prekybininkų, į kuriuos sovietų valdžia kreipė didelį dėmesį, buvo būtent žydai. Daug jų – ir tarp Birželio tremtinių. Tiesa, dalis žydų (ypač jaunimo) patikėjo Stalino propaganda apie lygybę ir brolybę bei išitraukė (jų nelaimei) į „naujojo gyvenimo“ kūrimą, taip nuteikdami prieš save dalį lietuvių, jautriai išgyvenusių valstybingumo netektį.“

Tačiau 1941-ųjų vokiečiai buvo visiškai kitokie. Neregėto masto nacių propaganda per dešimt metų padarė savo darbą, ir daugelio vokiečių akyse žydai tapo tikrų bei tariamų Vokietijos ir Europos nelaimių kaltininkais. „Žydai yra mūsų nelaimė“, – kartojo naciai istoriko ir politiko Heinricho von Treitschke mintį, tiesa, „pamiršdami“ pridėti žodį: „sakoma“. Istorikai ginčijasi, kada nacių viršūnėlė su Adolfu Hitleriu priešakyje nutarė išžudyti Europos žydus, tačiau veik neabejojama, kad Holokaustas sietinas su Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžia, kai Vokietijos karinėms pajėgoms bei jas sekusiems specialioms Reicho priešų naikintojų daliniams, vadinamosioms Einsatzgruppen, prieš teritorijoje buvo leista daryti viskas:

„Masinės žudynės Einsatzgruppen pradėjo jau pirmosiomis karo dienomis. Įsakymas dar negautas, jis ateis vėliau, tačiau šių grupių vadai tarsi nujaučia, ko Berlynas pageidautų. Birželio 22–25 dienomis Vokietijos ir Lietuvos pasienyje darbuojasi Tilžės gestapo ypatingasis būrys. Birželio 25 dieną Kaune įvyksta nacių išprovokuoti ir suorganizuoti pogromai, kuriuose dalyvauja lietuviai. O masinės žydų (iš pradžių tik vyrų) žudynės Vilniuje prasideda liepos pradžioje. Vyrai gaudomi tiesiog gatvėse ir vežami šaudyti. Maždaug tuo metu žydams įsakoma prisisiūti geltoną Dovydo žvaigždę. Vasaros pabaigoje vokiečiai vietos savivaldai įsako Kaune, Vilniuje ir Šiauliuose įsteigti getus.“

Nors žydų „geto“ sąvoka atsiranda viduramžiais (manoma, kad pirmasis getas įsteigtas Venecijoje), nacių išradimas yra kai kas naujo. Skirtingai nuo viduramžių žydų rajonų, per Antrąją pasaulinį karą į getus uždaromi visi žydai, getas aptveriamas, o prie vartų pastatoma sargyba. Kai Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą, buvusios Lenkijos vakarinėje dalyje – tuomet ji vadinta Generaline gubernatūra – jau veikė trys dideli getai: Varšuvos, Lodzės ir Bialystoko. Oficialiai iš getų išėiti draudžiama. Išėjęs ir sulaikytas be atitinkamo dokumento geto gyventojas dažnai perduodamas ypatingajam būriui ir sušaudomas. Tačiau, anot I. Lemperto, getas nebuvo nei koncentracijos stovykla, nei kalėjimas:

„Gete žydai turėjo savivaldą, gyveno čia šeimomis, kad ir siaubingomis sąlygomis, viename kambaryje po keliolika žmonių. Kodėl Vilniaus getui steigti buvo pasirinktas rajonas miesto širdyje – Senamiestyje, išties sunku pasakyti. Iš praktinės pusės – tai keistas sprendimas. Taip, tai buvo tankiai žydų gyvenamas rajonas (turiu galvoje Mažąją getą, Stiklių, Žydų, Gaono gatves), o po sušaudymų jame – tuščia. Vis dėlto – tai miesto centras, apsauga sunkesnė. Žmones vedant į Lukiškes – paprastai tai buvo pirmoji jų stotelė prieš Panerius – reikia varyti per visą miestą. Kad ir kaip buvo, jie

pasirinko Senamiestį.“

„Po sušaudymų jame tuščia“ – ką norite tuo pasakyti?“ – klausiu istoriko. Įprasta manyti, kad žmonės buvo įkeldinti į jau užimtus butus, priversdami šeiminius „pasispausti“. Vadinasi, šiuo atveju būta kitaip? Apskritai, kaip vyko perkėlimas? Panašu, Vilniuje jis skyrėsi nuo vykusio Kaune ir Šiauliuose:

„Kaune persikelti į Vilijampolę (liaudiškai – Slabodkę) žydai turėjo 5 savaites, Šiauliuose – dvi, tris savaites, tuo tarpu Vilniuje – pusę valandos.“ Rugsėjo 6 dieną Vilniuje įvykdoma didžiulė policinė operacija. Į visus butus, kuriuose gyvena žydai, ateina policija, išveja žmones laukan ir nuvaro į getą. Iš kitų getų Vilnių išskiria tai, kad savaitė iki suvarymo į getą, rugpjūčio 31–rugsėjo 2 dienomis, mieste įvykdoma vadinamoji „Didžioji provokacija“. Pasinaudodami tuo, jog kažkas Didžiojoje gatvėje šovė į prie kino teatro stoviniuojantį vokiečių kari, didžiumą rajono, kuriame buvo numatyta įsteigti getą, gyventojų naciai išvarė į Panerius. Apie 3 700 žmonių, iš jų 817 vaikų (pirmą kartą vaikai!), 2019 moterų. Vyrų šį kartą buvo 864, kadangi apie 5 000 jų dar anksčiau sušaudė ypatingasis būrys. Naujuosius gyventojus namai pasitiko veik tušti, užantspauduotomis durimis.“

Ar žydai nujaučia, kas vyksta Paneriuose? Anot istoriko, nujauti gal ir nujaučia, tačiau negali tuo patikėti. Pirmojo geto valdyba – judenratas, įsteigta liepos pradžioje ir kartkartėmis privalanti išduoti naciams tam tikrą žmonių skaičių, kaip sakoma, „darbams“, taip pat tuo netiki. Manoma, kad vyrai dirba, galbūt ne Lietuvoje, o Paneriai – tai trečiasis getas ir pan. Iš tikrųjų viskas kitaip. Rugsėjo 15 dieną, nepraėjus nė dešimčiai dienų nuo geto įsteigimo, prasideda Mažojo geto gyventojų žudymo „akcijos“, o pats getas visiškai likviduojamas spalio 21 dieną. Po to „akcijos“ vyksta tik didžiajame gete. Gruodžio mėnesį oficialiai jame liko apie 12 tūkst. žmonių. Kiek iš tikrųjų, nežinia, istoriko manymu, 16–20 tūkst.:

„Po sušaudymų į žydų ligoninę ateina sužeistų, išsigelbėjusių žmonių, tačiau jais nelabai tikima. Neįmanoma buvo tuo patikėti. Tačiau buvo vienas žmogus, kuris patikėjo. Tai 25 metų jaunuolis, poetas sionistas Aba Kovneris, kuris kartu su 16 kitų žydų vyrų slėpėsi dominikonų vienuolyne prie Vilniaus, padedamas vienuolyno vyresniosios Anos Borkovskos. 1941-ųjų Naujųjų metų naktį Aba Kovneris ateina į getą ir sionistų susirinkime perskaito savo garsųjį atsišaukimą. Atsišaukime jis sako, kad Hitleris yra nusprendęs nužudyti visus Europos žydus, jog įvykiai Vilniuje yra tik pradžia, Paneriai – ne trečiasis getas, o žudynių vieta. Atsišaukimas baigiamas žodžiais, kad negalima eiti į mirtį kaip avims ir reikia priešintis. Tai buvo pirmieji žodžiai, kai žydai kviešti pasipriešinti visoje Europoje (Varšuva netikėjo, joje – 400 tūkst. gyventojų, tai atskiras pasaulis. Bialystokas – taip pat). Kovnerio žodžiai buvo didžiai provokuojantys. Jei jis neteisis, vokiečiai gali išsižeisti ir iš tikrųjų imtis veiksmų, jei neklysta – tuomet padėtis išties siaubinga. Tačiau getas Aba Kovnerio žodžius priėmė rimtai, netrukus čia sukuriama geto pagrindžio organizacija (Fareynikte Partizaner Organizatsye (FPO), Jungtinė partizanų organizacija), į kurią įeina skirtingų politinių srovių žydai“.

Grįžkime į rugsėjo 6 dieną, kai dešimtys tūkstančių žmonių suvaryti į ankštą, tokiai masei žmonių veik neįmanomą gyventi plotą, laukia. Ko jie laukia? Ką veikia? Kaip visa tai galėjo atrodyti? I. Lempertas:

„Įsivaizduokite, butai užantspauduoti, gatvėse – minių minios, trys dešimtys tūkstančių žmonių septyniose gatvėse ir aplinkinių namų kiemuose. Kiek tiksliai, nežinoma, nes vokiečiai žydų neskaičiavo, jiems tai nebuvo įdomu. Drąsesnieji ima laužtis ir užimti vietas tuščiuose butuose, tie, kurie nedrįsta, lieka lauke, jiems teks pasitenkinti tuo, kas liks. Beveik iškart susikuria žydų policija, kurią steigia ryžtingi žmonės, suprantantys, kad šitą minią reikia suvaldyti. Vienas jų – buvęs Lietuvos kariuomenės karininkas Jokūbas Gensas.“

Apie Jokūbą Gensą dar kalbėsime, tai – išskirtinė asmenybė gete, tačiau dabar klausiu istoriko, kiek vilniečių tiksliai nuvaryta į getą, ar būta galimybės išvengti patekimo į šį „miestą mieste“? I. Lemperto teigimu, nuo pat pradžių buvo galimybė slapstytis, bet reikėjo žinoti, kas vyksta. Lengva mums, šiandienos žmonėms, kai turime prieš akis gražiai knygose sudėliotą paveikslą:

„Jau minėjome, karo pradžioje Vilniuje gyveno apie 60 tūkst. žydų. Keli tūkstančiai laimingai ar nelaimingai pasitraukė su Raudonąja armija. 8–10 tūkst. naciai nužudė liepos mėnesį. Taigi į abu getus pateko apie 40 tūkst. žmonių. 11 tūkst. – į Mažąjį, 30 tūkst. – į Didįjį. Tai apytikriai, tikslaus skaičiaus nežinome. Gelbėtis pradžioje buvo galima, sumaištis laikotarpis tam parankus, tačiau, prieš priimant sprendimą slėptis, reikėjo susigaudyti, kas vyksta. Turėkime omenyje, to meto žmonės apie Holokaustą nežino, apie jį žinome mes, turėdami prieš akis visą Antrojo pasaulinio karo įvykių paveikslą. Jie mato, kad elgiamasi blogai, bet nežino, kad Holokaustas jau prasidėjęs. Be to, 1941-ųjų rudenį naciai įveda mirties bausmę už žydų slėpimą. Kuo toliau, tuo buvo baisiau. Pasakojama, kad tą rudenį Katedros aikštėje pakorę žmogų, padėjusį žydams. Ir lentelę užkabino, kad taip bus visiems...“

Vienoje savo knygų „Isos slėnis“ Česlovas Milošas aprašo tą neįtikėtiną patirtį, tekusią daugeliui Europos tautų, išgyvenusių nacių ir sovietų okupaciją. Negali patikėti, rašo jis, kad į gatvę, kuria taikiai vaikščiojai, kurioje sviediniu žaidė tavo vaikai, vieną dieną atjos svetimas raitelis, laikydamas rankoje lasą ir ims vilkti žmones į skerdyklą. Tačiau Vilniuje tai buvo tiesa. Nacių ir jų talkininkų elgesys su žydais kitus miesto gyventojus neabejotinai sukrėtė, okupantai elgėsi be precedento brutaliai, tačiau žydų tragedija, pasak I. Lemperto, netapo jiems centrine. To meto lenkų dienoraščiuose (jų išliko tik keli), žydų nelaimė minima probėgšmais. Istorikas teigia nemėgstąs generalizacijų, bet skaitant šaltinius susidaro būtent toks įspūdis:

„Žinoma, yra Kazimieras Sakovičius (netoli egzekucijos vietos Paneriuose gyvenęs ir įvykius dienoraštyje fiksavęs lenkas), yra kitų šventų žmonių, bet tai vienetai. Mano akimis, bendro Vilniaus gyventojų nusistatymo būta tokio: žydų likimas mūsų neliečia, mes turime savų bėdų. Gyvenimas sunkus, esame okupuoti ir patys vos išsiverčiame. O vokiečiai ir mūsų (lenkų) nelaiko žmonėmis. Tokiais sudėtingais laikotarpiais dauguma galvoja tik apie save ar savo šeimą, ir tai suprantama. Žinoma, negerai, kai terorizuojami žmonės, negerai, kad jie išmetami iš savo namų ir sukišami už saugomų sienų, tačiau kažin kaip susitaikai, nes ir pats turi rimtų rūpesčių.“

Geto žydų policiją ėmėsi organizuoti jau minėtas Jokūbas Gensas. Jis ir *judenrato*, žydų savivaldos, galva. *Judenratus* įsako steigti vokiečiai, kad palengvintų geto administravimą. Viena iš pagrindinių šios institucijos funkcijų – bendruomenės gyvenimo organizavimas. Kai kurie žmonės, neišmanantys istorijos, kaltina *judenratus*

bendradarbiavimu (kolaboravimu) su vokiečiais, nors istoriškai pačios bendruomenės regėjo šią instituciją kaip savo tęsinį:

„Judenratas – iš tiesų prieštarinčiai vertinamas. Tačiau taip vertina žmonės, nežinantys istorijos. Pasidomėję giliau, pamatysime, kad juoda-balta istorija čia netinka. Taip, judenratas išsako organizuoti naciai, bet jų sudėtį siūlo patys žydai, ir į juos paprastai patenka autoritetingiausi bendruomenės žmonės. Dažnai net nenorėdami ten pakliūti. Judenratas turi darbo skyrių, apgyvendinimo skyrių, sveikatos skyrių, maisto skyrių, o Vilniuje dar ir – švietimo skyrių. Okupacijos metu Vilniuje veikia miesto arbeidsamtas ir geto arbeidsamtas (darbo valdybos), kurios savo veiklą derina tarpusavyje. Vokiečiai į tai nesikiša. O kolaborantų (turiu galvoje išdavikus) klausimas yra keblus... Visų pirma reikėtų pasakyti, kad mes nesame šventi, kiekviena tauta tokių žmonių turi. Žydu bendruomenėje taip pat buvo keletas gestapo agentų, visiškų niekšų, tačiau dauguma vadinamųjų kolaborantų – žmonės, norintys išgyventi. Kiti, tokie kaip Jokūbas Gensas ar Chaimas Rumkovskis Lodzėje, manosi suprantą, kaip reikia kalbėti ir dirbti su vokiečiais.“

Minėjome, kad pirmosiomis dienomis, kai žmonės imta varyti į getą, dar buvo galima palyginti nesunkiai pasislėpti. O vėliau? Žinome, kad išeiti iš geto oficialiai buvo draudžiama. Tačiau kaip iš tikrųjų? Ar galėdavo į getą patekti svetimų žmonių? Pasak istoriko, getas nebuvo toks uždaras, kaip įprasta manyti. Pagrindinis veiksnys, laikęs žmones viduje, buvo baimė. Ir nežinojimas kur eiti:

„Vilniaus getas yra Senamiestyje. Viduramžiais statytų pastatų rūsiai susisieja, kaip ir palėpės. Galimybių išeiti tikrai yra. Tačiau... Nėra kur eiti. Jau kalbėjome, jei tave pagauna mieste su žvaigžde be leidimo vaikščiojantį už geto ribų (tokius daug kas turėjo), baudžia. Jei be žvaigždės ir be leidimo – baudžia dar griežčiau. O šiaip getas nelabai saugomas. Pagrindinė jėga, laikanti žmones viduje, – baimė. Kad išeitum iš geto, reikėjo nevilties arba drąsos. Daugiausia tuo užsiėmė paaugliai. Jiems lengviau prasmukti, jie jauni ir nelabai supranta pasekmių, policija į juos irgi ne taip kreipia dėmesį. Dažnai paaugliai buvo vieninteliai šeimų maitintojai.“

Po „akcijų“, stojus ramesniam laikotarpiui (istorijoje jis žinomas kaip „normalusis periodas“), maisto trūkumas lieka bene pagrindine gete gyvenančiųjų problema. Judenratas steigia valgyklas, kuriose gali pavalgyti tie, kurie negali patys pasirūpinti maisto, įvairiais būdais stengiasi jo gauti daugiau, tačiau getas vis tiek badauja. I. Lempertas pastebi, jog vargingiausi buvo tie, kurie negalėjo išeiti už geto ribų. Tad kaip žmonės išgyvendavo? „Šmugeliavo“ („šmugeliavimas“ – nelegali prekyba), sako istorikas:

„Šmugeliavo visi. Pradedant judenratu, baigiant tais, kurie išeidavo už geto ribų. Visi turėjo pasisiuvę didžiules specialias kišenes vidinėje drabužių pusėje. Šmugeliavimas buvo veik vienintelė geresnio gyvenimo galimybė. Kaip žinome, maistas karo metu buvo pagal korteles. Dirbi – kortelėje nurodytas racionas didesnis, nedirbi – mažesnis. Geto gyventojams racionas – absoliučiai minimalus. Vienu metu žmogui per dieną buvo skiriama 100 g duonos. Nežinome, kiek laiko taip maitintasi, nes duomenų neišliko, bet toks laikotarpis buvo. Minimaliausias davinys vokiečių apsuptame Leningrade buvo 125 g. *Judenratas* bando tartis su valstiečiais, atvežančiais į getą oficialų davinį, ir taip laviruoja pusantrų metų.“

Taigi į getą gali patekti valstiečiai, atvežantys maistą, bei vokiečių ekskursantai, kartkartėmis aplankantys getą, norėdami pigiai įsigyti vieną ar kitą jiems patikusį daiktą (gete dirba geriausi miesto amatininkai). Tikėtina, jog kai kurie atvyksta vien pasižiūrėti greit išnyksiančios „rasės“. Tuo tarpu žydai dirba. Dažnai tuos darbus, kuriuos dirbo iki karo. Be jų sustotų miesto gyvenimas, kai kuriose srityse Vilniuje dirba vien jie:

„Štai kaminkrėčiai, Vilniuje jų vienu metu buvo 28 – ir visi žydai. Geto laikotarpiu tai būta prestižinės profesijos. Savo kibirėlyje kaminkrėčiai galėjo pernešti bet ką. Statistinio geto gyventojų nuo 14 metų diena buvo tokia: anksti ryte jis (be apsaugos) varomas į darbus, vakare grįžta. Eina pavieniui arba su darbo brigada. Jei su brigada – darbo pažymėjimus ir leidimus išėiti į miestą su savimi nešasi darbo vadovas. Vėlai vakare visi grįžta į getą. Darbo metu galima šį bei tą nuveikti dėl savęs ir savo šeimos gyvybės. Pavyzdžiui, iškeisti paltą ar laikrodį į bulves. Tiesa, grįžusiuosius gana dažnai tikrina prie įėjimo. Paprastai tai daro geto vartų policija, vietos gyventojų labiausiai nekenčiama. Aptikę ką nors draudžiamo, žmogų tokie sumušdavo ir įmesdavo į geto kalėjimą. Tokį getas turėjo, kaip ir teismą. Už šmugeliavimą, ne tik už kontrabandą ir kitus kriminalinius nusikaltimus, žmonės paprastai gaudavo nuo 12 val. iki mėnesio arešto. Blogiau, jei prie vartų stovėdavo vokiečiai, tai galėdavo baigtis mirtimi. Taip žuvo žinoma dainininkė Liuba Levicka, kai bandė įnešti pusę kilogramo pupelių ir šiek tiek sviesto. Ją areštavo ir sušaudė, nepaisant didžiulių judenrato pastangų ją išpirkti.“

O „normaliu laikotarpiu“ getas gyvena. Manoma, kad vokiečius gali suminkštinti geras darbas, esą gerai dirbančiųjų nešaudys. Laikas parodys, kad jie buvo neteisūs, nors pusantrų ramesnių metų – ilgas laiko tarpas susidaryti tokiais iliuzijai. „Normaliu laikotarpiu“ *judenratas* ir miesto savivaldybė rūpinasi pačiais įvairiausiais dalykais: geto kanalizacija ir vandentiekis, elektra, kuri laiką netgi telefonais.

„Gete veikė visos įprastos miestui komunikacijos. Kanalizacija rūpinasi vienas geto pagrindinio vadovu. Kanalizacija naudojama susisiekimui su miestu ir slapstymuisi. Ja taip pat slapta atgabenami ginklai. Tam tikrą laiką veikia paštas, veikia net laikraščių kioskas, kur pardavinėjama, matyt, „Goniec Codzienny“. Elektra yra, tiesa – ne visada. Kaip ir visame mieste. Nuo 1942 metų sausio iki 1943-ųjų rudens gete vyksta bausis ir kartu „normalus“ gyvenimas. Per Pesachą kepami macai, dirba ješivos, sinagogos, veikia košerinio maisto valgykla. Veikia mokyklos, net vykstant akcijoms mokytojai vaikšto po šeimas ir kviečia vaikus į mokyklą. „Normaliu periodu“ lankyti pradinę mokyklą gete tampa privaloma. Tai nuostabus dalykas, išskiriantis Vilniaus getą iš visų kitų. Gete veikė trys pradinės mokyklos. Veikė atskiras medicinos punktas, jis prižiūrėjo įvairaus amžiaus vaikus, nuo mažiausio iki didžiausio, žmonės myli vienas kitą, tuokiasi, palieka tėvų namus. Jie bando įsivaizduoti gyvenimą.“

Bemaž nuo pirmos dienos gete ima veikti judenrato sutikimu atidaryta biblioteka. Rengiami koncertai, 1942 metų sausio 18 dieną įvyksta pirmasis teatro vaidinimas. Tragiškame kontekste šis gyvybingas geto kultūrinis gyvenimas atrodo beveik neįtikėtinas:

„Gete susikūrė rašytojų ir žurnalistų sąjunga, kuriai priklausė tokie rašytojai kaip Abraomas Suckeveris, Šmerkė Kačerginskis ir kt. Žmonės jų rengiamus vakarus sutiko su dideliu entuziazmu. Tiesa, Bundas (Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos žydų darbininkų

sajunga) priešinosi teatro veiklai. Prieš pirmąjį spektaklį jie pareiškė, kad „kapinėse linksmintis nedera“. Tačiau dauguma jiems nebuvo linkusi pritarti. Ką vaidina geto aktoriai? Daugiausia – humoristinius spektaklius. Bent jau pagrindiniame teatre jidiš kalba. Hebrajų teatre daugiau klasikos. Žmonės moka paskutinius pinigus, nes nori bent trumpam pabėgti nuo tamsios realybės į kitą pasaulį. Jie ryte ryja knygas, kurias skaito *judenrato* atidarytoje ir išlaikomoje bibliotekoje. Žmonės skaito Žiulį Verną ir Tomą Main Ridą. Po kiekvienos „akcijos“ atsiranda ir daugiau skaitytojų.

Vilniuje buvo daug per šimtmečius sukauptų žydų kultūros vertybių. Koks jų likimas? Ar nebando žydai tų vertybių išsaugoti, atiduodami patikimiams žmonėms, gyvenantiems už geto ribų. Anot I. Lemperto, priešingai, jas stengiamasi sunešti į getą:

„Hermanas Krukas, bibliotekininkas, geto metraštininkas, su vokiečių leidimu vaikšto po miestą ir viską, kas įmanoma, gabena į biblioteką bei greta jos veikiantį nedidelį muziejų. Kultūrinėmis vertybėmis nacių Vokietijoje ir jos okupuotuose kraštuose „rūpinosi“ vienas iš nacių ideologų Alfredas Rosenbergas. Vilniuje taip pat veikė Rosenbergo štabo agentai, rinkę žydišką paveldą į organizuojamą žydų muziejų (be žydų). Joje dirba ir vadinamoji „popieriaus brigada“, sudaryta iš geto žydų. Šios brigados nariai kartkartėmis diskutuoja: ar išslapstyti dalį vertybių mieste, ar kuo daugiau palikti vokiečiams, tegu vežasi į Vokietiją. Dalis mąstė taip: leiskime jiems surinkti kuo daugiau tų turtų, o kai vokiečiai bus nugalėti (tuo neabejota), visas jas rasime vienoje vietoje ir parsigabensime. Tai buvo gana įžvalgu... 420 didžiulių dėžių medžiagos su žydiškuoju paveldu amerikiečiai atrado Frankfurte ir atidavė YIVO institutui Niujorke, tuo tarpu didelė dalis to, kas liko Vilniuje, likviduojant jau po karo įsteigtą žydų muziejų, pražuvo.“

I. Lemperto akimis, pasakojimui apie getą kažko trūktų, jei nepaminėtume ir nestabteltume prie Jokūbo Genso. Jis neabejotinai įtakingiausias žmogus gete, šią įtaką išsikovojęs savo charakteriu ir ryšiais, kurių turėjęs ir tarp Vilniaus civilinės administracijos, kurioje dirbo daugiausia lietuviai, ir tarp pačių vokiečių:

„Jokūbas Gensas – išskirtinė figūra. Visų pirma – tai vienas jauniausių Lietuvos Nepriklausomybės kovų karininkų, pradėjęs tarnybą būdamas 16 metų. Jam nebūtina eiti į getą, nes bemaž visi Vilniaus valdžios atstovai – jo kovos draugai. Jo žmona – lietuvė. Nebūtų jokių problemų įsigyti nelegalius dokumentus. Tačiau jis ateina į getą, ima kurti čia policiją ir tampa geto vadovu. Jis, kaip ir kiekvienas karininkas, nuo jaunystės įpratęs siųsti žmones į mirtį, kad išgelbėtų kitus. Panašu, jog Gensas veda asmeninį karą prieš vokiečius. Didžiulėmis pastangomis, aukodamas žmones, atiduodamas vokiečiams silpniausias, jis stengiasi, kad bent kiek žydų išgyventų. Pirmiausia jis bando išsaugoti jaunos. J. Gensas palaiko ryšius su pogrindžiu, tačiau prieštarauja jaunimo pasitraukimui iš geto. Jo manymu, tokiu atveju vokiečiai getą iškart sunaikintų, nes jis taptų ekonomiškai nenaudingas. „Mano rankos iki alkūnių kraujyje, – sako J. Gensas. – Tačiau dabar aš aukoju tūkstantį, kad išsaugočiau 20 tūkstančių. Kai vokiečiai ateina, aš deruosiu. Jei nesiderėčiau, jie ateitų patys ir pasiimtų tiek, kiek jiems reikia. Po karo mane galės teisti.“

J. Gensas žūsta, vokiečiai jį sušaudo paskutinėmis geto dienomis, 1943-ųjų rugsėjį, bet jis pasiekia ir dalinę pergalę. Dalis geto žmonių išlieka gyvi. Ar geto gyventojai

nujautė, kad artinasi paskutinės dienos? I. Lempertas tuo neabejoja. Buvo daug ženklų, kad kažkas vyksta ne taip – kitaip nei buvo įprasta „normaliuoju periodu“:

„1943 metų rugsėjo 1 dieną getą apsupa estų ir ukrainiečių policininkai. Estai įeina į getą imti darbininkų į atviras Estijos skalūnų kasyklas. Jie reikalauja 5 tūkstančių: 3 tūkstančių vyrų ir 2 tūkstančių moterų. Gensas pažada. Tačiau niekas netiki, kad bus vežama į Estiją ir ima slėptis malinose (slėptuvėse), kurios iki 1943-ųjų itin išstobulėja. Pogrindis nusprendžia, kad tai – galas, jo kovotojai puola prie ginklų. Strašūno gatvėje (dab. Žemaitijos) surenčiama barikada, iš kurios į getą žengiančius nacių parankinius pasitinka ugnis. Pogrindininkai kviečia geto gyventojus sukilti, tačiau pritarimo nesulaukia. Namas, iš kurio šaudė Jechelis Šeinbojmas, susprogdinamas, tačiau vokiečiai giliau neina. J. Gensas pažada pats surinkti reikalaujamą žmonių skaičių.“

Tuo tarpu geto pogrindis jau kuris laikas mažomis grupelėmis palikinėja getą. Jie eina į Rūdninkų ir Narečės (dab. Baltarusija) miškus. Paskutinė, didžiausia pogrindžio grupė išėjo rugsėjo 23 dieną, pasinaudami kanalizacija. Rugsėjo 14 dieną Vilniaus gestapo kieme vokiečiai nušauna J. Gensą, o rugsėjo 23–24 dienomis į getą išengią Bruno Kitelis ir pasako, kad getas likviduojamas. Tai pabaiga. Apie 4 tūkst. vaikų, moterų ir vyresnių žmonių išsiunčiami į mirties stovyklas Lenkijoje, manoma, jog į Maidaneką, keli šimtai sergančiųjų sušaudomi Paneriuose, apie 3 700 galinčių dirbti vyrų ir moterų išgabunami į Latviją ir Estiją. Apie 2 500 žydų lieka dirbti „Kailio“ ir HKP darbo stovyklose, kurias kontroliuoja Vermachtas. Apie 1 tūkst. lieka slėptis malinose, iš kurių daugelis buvo sugaudyti per ateinančius kelis mėnesius. Aba Kovneris su savo kovotojais (tai viso labo 80–100 žmonių) pasitraukia į miškus, kur laukia Raudonosios armijos.

Kokias strategijas galėjo rinktis žydai, norėdami išsigelbėti? Kokių kelių jie ieškojo? Akivaizdu viena – jų veik nebuvo, o kiekvienas išsigelbėjimas buvo stebuklas. Arba atsitiktinumas. I. Lempertas:

„Vienintelis išsigelbėjimo šansas – sulaukti Raudonosios armijos. Jaunas žmogus, labai pasisekus, galėjo išsislapstyti miške. Dar buvo galimybė eiti pas raudonuosius partizanus. Bet jie – antisemitai, be to, nepriėmė neginkluotų. Buvo miškuose keletas pusiau ginkluotų žydų grupelių, kurios išsislapstė, tačiau tai buvo vienetai. Aplinka slapstymuisi buvo labai nepalanki, turiu galvoje antisemitinę aplinką lenkiškuose kaimuose (jie maitina Armiją Krajovą, bet nemaitina žydų, pastarieji jiems – paprasti plėšikai), o ir gebėjimų trūksta. Galima paklausti labai žmogiškai, ar jūs išsislapstytumėte trejus metus miške, net ir turėdamas pistoletą?“

„Dalį žydų išgelbėjo šventi žmonės, kurie, rizikuodami savo ir savo šeimos gyvybe, pas save paslėpdavo mirčiai pasmerktus žmones. Šiandien kartais mėgstama klausti, koks buvo gelbėjimo mastas. Klausimas apie „mastus“ yra sovietinis, būtent sovietmečiu reikalauta iš kiekvieno, kad tas būtų didvyris. Žydų gelbėtojų buvo tiek, kiek buvo. Lietuvoje, beje, vienas didžiausių procentų (pripažintų gelbėtojų nuo bendro gyventojų skaičiaus) visoje Europoje. Tačiau iš esmės nėra prasmės lyginti. Tie, kurie gelbėjo, yra šventieji, tie, kurie negelbėjo, – buvo normalūs, tie kurie išdavinėjo ir žudė – niekšai. Procentai yra nedėkingas dalykas, jie dažnai nepadedą atskleisti tikrovės, o ją iškraipo“.

Vokiečiai iš Vilniaus pasitraukia 1944-ųjų liepą. Vieni pirmųjų į miestą įžengia žydų partizanai. Jie traukia į getą pasižiūrėti, kas likę. O likę nedaug, iš tikrųjų – visai nieko. Iš 500 metų egzistavusios civilizacijos, iš 60 tūkstančių žmonių, vaikų, moterų, vyrų, vien tik griuvėsiai ir pelenai.

„Žydų partizanai bus bene pirmieji įžengę į sugriautą Vilnių. Vienas jų – Aba Kovneris ir jo kovotojai. Vokiečių jau nebėra. Žydai ieško išlikusių gyvųjų, bemaž iškart imasi kurti muziejų, bando leisti savo leidinį ir ieško kelių į Palestiną. Kiek vėliau po visą kraštą imama ieškoti išsaugotų žydų vaikų, steigiami vaikų namai, mokykla ir t. t. Bandoma atgaivinti gyvenimą. Kurį laiką sovietai turi opesnių problemų ir į šias pastangas nelabai kreipia dėmesio, bet netrukus susizgrimba ir daugelis su naciais kovojusių žydų partizanų priversti išvykti iš šalies. Sovietai naikina visa, kas žydiška, nes tai prieštarauja jų „didžiarusiškai“ ideologijai. 1948 metais jie uždaro žydų muziejų. Po karo pastatytas žydiškas paminklas buvo perstatytas į sovietinę stelą su penkiakampe žvaigžde“.